

*Ірина Павленко
(Запоріжжя)*

ДУМИ ТА ЗАПОРОЖЖЯ

У статті узагальнено свідчення про зв'язок дум з Нижньою Наддніпряниною та окреслено можливості й напрямки дослідження творів цього жанру в контексті культури чоловічої спільноти.

The article by Pavlenko I. «Dumas and Zaporozhye» summarizes information about the connection of dumas with Lower Dnieper and identifies the learning opportunities of Zaporozhye's component of dumas in the context of the aculture of the specific male community.

Кожен народ має усні прозові та віршовані твори про власне минуле, у багатьох з них є ліро-епічні або епічні пісні про давні часи та їх героїв, але дума є тільки у нас, тому не дивно, що саме цей жанр постійно привертає увагу збирачів і дослідників українського фольклору¹. Попри тривалу історію збирання, друку та вивчення, першим і найповнішим виданням творів цього жанру став збірник Катерини Грушевської (1927, 1931) [25; 26], який, однак, на довгий час був вилучений з наукового обігу.

Непересічним явищем для української фольклористики стала підготовка науковцями Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України академічного видання дум, у якому оприлюднюються всі відомі записи словесних і музичних текстів з ґрунтовними передмовами, коментарями, науковими розвідками. Оформлення цілісного корпусу дає можливість ознайомитися з творами, історією вивчення та сучасним поглядом на жанр й окремі думи та їхні варіанти, отримати інформацію з багатьох питань думознавства. Водночас повне наукове зібрання, компактне розміщення в діахронії зафіксованих варіантів і скрупульозне відтворення первинних записів

стає могутнім креативним поштовхом до подальшого вивчення думи, відкриває безліч можливостей для роботи над малодослідженими або дискусійними питаннями думознавства, дозволяє розширювати наукову методологію, розробляти міждисциплінарні проблеми. Наявність такого видання дозволяє звернутися також до багатьох аспектів проблеми «дума і Запорожжя», до питань внутрішнього та зовнішнього зв'язку значної частини текстів героїчних дум з унікальною чоловічою спільнотою, відтворення запорозьких звичаїв і побуту у творах цього жанру.

Зв'язок думи з козацтвом ніколи не брався під сумнів дослідниками та збирачами. К. Грушевська виділила в окрему групу «Думи про лицарство» (виокремлюючи їх за становою належністю героїв і відтворенням моралі козацтва), зазначаючи при цьому, що лицарство «кобзарського епосу не є якесь виразне історичне поняття, а скоріш невиразний ідеал, що з певними варіаціями потенціонально належить всякій чоловічій військовій організації» [6, с. 3]. Автори праць про історію та побут запорозького козацтва звертали увагу на різні аспекти зв'язку дум із Запорожжям, але переважно побіжно. Перші свідчення належать, мабуть, Самуїлові Зборовському, який у 1581 році відзначив, як козаки «стріляють, співають пісні, грають на кобзах» [цит. за: 4, с. 151]. У 1822 році Д. Бантиш-Каменський стверджував: «Запорожець грав на бандурі, приспівував пісні, але пісні ці подібні жорстокому їх норову» [2, с. 245]. Як результат запорозької творчості розглядав і друкував думи І. Срезневський [20; 21]. Вивчаючи в 30-х роках ХІХ ст. історію Нової Січі, А. Скальковський зазначив, що «бандуристи були справжніми скальдами війська Запорозького і мало не кожний старшина мав при собі хлопця-торбаніста, який, змолоду присвятивши себе музиці, був спершу співцем чужих легенд, а потім складав свої» [19, с. 13]. В етнографічних записах А. Афанасьєва-Чужбинського наведено розповідь колишнього січовика про те, що між товариством «зустрічалися іноді обдаровані люди, що складали десь в степах свої талановиті думи» [1, с. 15], але сам письменник на теренах історичного Запорожжя не чув жодної. Він пояснював це занепадом кобзарського мистецтва, оскільки раніше талановиті думи складали січові братчики, а за його часів – старці, які змінювали твори. Подібну думку висловлював П. Куліш у розповіді про кобзаря Ригоренка, який переймав думи від запорожця, що «знал бесчисленное

множество песен и дум о старине и некоторые передал ему. Ригоренко усвоил бы их и все, но запорожец умер, не успев передать ему всего, что знал и, может быть, скомпоновал собственным замышлением» [10, с. 199]. Симптоматично, що від воїна знання передавалися сліпому кобзареві, в інше середовище, яке змінювало ставлення до творів, вибірково запамятовувало та своєрідно їх інтерпретувало. Отже, крім зв'язку думи з чоловічою спільнотою, мимохідь відзначалася зміна виконавців і подальша трансформація дум під впливом слухачької аудиторії [10, с. 198–199].

Для Я. Новицького існування дум на Січі було очевидним. Він вважав, що твори цього жанру зникли на Нижній Наддніпрянщині разом з останніми запорожцями: «З 1874 року збираючи залишки старовини на Катеринославщині, бандуристів ми вже не зустрічали, не чули дум» [16, с. 4].

Д. Яворницький вважав козаків творцями дум і відзначав поширеність та авторитет кобзарів на Запорозжі [32, с. 41; 33, с. 238]. Учений записав декілька дум на колишніх кордонах Вольностей Війська Запорозького від захожих виконавців, але на місцях колишніх Січей і зимівників твори цього жанру йому не трапилися.

За розвідками сучасного дослідника Костя Черемського, у 20-х роках ХХ ст. в колишньому Катеринославі проживало багато кобзарів, але в їх репертуарі, як і за часів фольклористичної діяльності Я. Новицького, думи не були зафіксовані [30, с. 17]. Ці спостереження підтверджені й записами репертуару кобзарів Павлоградщини, здійсненими в 30-х роках ХХ ст. [3].

Отже, усі дослідники культури історичного Запорозжя, що знайомилися зі станом фольклорної традиції або зі слів старих запорожців, або їх нащадків у першому поколінні, стверджували генетичний зв'язок багатьох творів цього жанру з історичним Запорозжям, водночас фольклористи мають справу переважно з текстами, зафіксованими поза територією січової спільноти в ті часи, коли січового козацтва вже не існувало.

Творцями запорозьких дум були кобзарі-воїни, слухачами – січове товариство. Вони належали до однієї спільноти, мали спільну систему цінностей, що було надзвичайно важливим для сприйняття твору. Однак те, що цікавило січових братчиків, зовсім необов'язково цікавило інших.

Зі знищенням Запорозжя розпорошується могутня культурогенна спільнота. Кобзарі з військом помандрували на Дунай,

а потім на Кубань, дехто повернувся до родин і навчив співати (не творити!) думи інших, хтось знайшов собі притулок у віддалених розкиданих зимівниках, але кількість їх була незначною.

Зі зникненням чоловічої спільноти змінилися роль кобзарів, їх суспільне становище (не військовий співець, а жебрак), ставлення до них слухачів і самі слухачі: значна частина вільного козацтва перетворилася на кріпаків. Колонізація колишніх Вольностей Запорозьких відбувалася за рахунок переселення українців з інших земель, водночас окремі території віддавалися німцям, засновувалися російські села, отже, формувалося нове культурне середовище, яке могло не сприймати кобзарів та їхній репертуар, що також зумовлювало поступове переміщення носіїв думової традиції на інші землі. Свого часу П. Житецький висловив думку про те, що остаточне згасання жанру пов'язане з його переходом з козацького середовища до «простонародного» [9, с. 175].

Відсутність героїчного, зміна його місця в системі духовних цінностей вплинули на естетичні уподобання, ставлення до традиційного козацького мистецтва, зумовили зміни в репертуарі кобзарів та поступове «витіснення» з нього героїчних дум, які були яскравою, хоч інколи й болісною, згадкою про минуле. Героїчна дума поступово мандрувала із Запорожжя в небуття: упродовж ХІХ – на початку ХХ ст. кількість фіксацій творів цього жанру постійно зменшувалася, а коло сюжетів звужувалося.

Як будь-який жанр, протягом часу свого побутування дума зазнавала суттєвих змін, які торкнулися навіть її аксіологічних домінант, що відбулося, наприклад, з думою про Олексія Поповича, де героїчні мотиви поступово замінювалися моралістичними. Водночас привертає увагу той факт, що в багатьох записаних думках герої – запорожці, хронотоп – виразно запорозький, збережено чимало реалій, притаманних побуту та звичаям саме запорозького середовища. Значна частина героїчних дум залишається «січєцентричною». Спираючись на дослідження попередників, але передусім на тексти творів, можна стверджувати, що внутрішній рух у багатьох героїчних думках спрямований на Січ, яка усвідомлювалася героями і виконавцями як центр власного простору: саме сюди поверталися козаки після битв, подвигів, полону (Самійло Кішка, Козак Голота, Олексій Попович, Іван Богуславець), але зовнішній рух жанру, характер його розповсюдження, спрямований від Січі.

У процесі переходу до нового середовища виконавців і слухачів дума трансформувалася, але водночас зберегла деякі усталені елементи, що залишилися практично незмінними в різних варіантах і, на перший погляд, не були смислотворчими для нового середовища. Як правило, це згадки про побутову та обрядову традицію Запорозжя, яка іноді відрізнялася від звичної для нових виконавців і слухачів дум.

Думи «пам'ятали» про традиційні козацькі роздобутки, про які, можливо, забули або ніколи й не знали кобзарі в другій половині XIX ст. Саме про них ідеться в «Думі про козака Голоту». У двох варіантах, наведених П. Кулішом, є згадки про «результати» змагання Голоти з татариним:

Вінъ тоді добре дбавъ,
Чоботи Татарські истягавъ,
На свої козацькі ноги обувавъ;
Одежу истягавъ,
На свої козацькі плечі надівавъ;
Бархотний шлик изиймае,
На свою козацьку голову надивае;
Коня Татарського за поводи взявъ,
У городъ Сичи припав,
Тамъ собі п'є-гуляе,
Поле Килиімське хвалить-вихваляе [26, с. 10].

Неодноразово згадується в думах описана О. Рігельманом традиція «дуванити» здобич [17, с. 729], про яку йдеться в «Думі про Самійла Кішку»:

Первую часть брали, на церкви накладали:
На святого Межигорского Спаса,
На Терехтемировській монастирь,
На святую Січовую Покровъ давали
Которы давнимъ козацькимъ скарбомъ будовали,
Щобъ за ихъ встаючи и лягаючи
Милосердного Бога благали.
А другую часть помежъ собою паювали.
А третью часть брали: очертами сідали,
Пили да гуляли,
Изъ семипядныхъ пищалей гремали [27, с. 524].

У цьому та інших варіантах згадуються монастирі, які щедро фінансувалися запорозькою спільнотою, оскільки в них лікували поранених, доглядали старих козаків, що не мали родин тощо, а також січова церква Покрови як найбільша святиня запорозької спільноти.

Свого часу К. Грушевська написала: «Дума про Безродного надзвичайно вбога змістом, обертається коло досить дрібного питання звичаєвого права – питання приймання джури в козацький осередок: передача джурі зброї і коня від помираючого лицаря – його пана» [26, с. 2]. Не можна цілком погодитися з дослідницею, оскільки йдеться не лише про передачу зброї та майна (текстуальний аналіз засвідчує, що цей мотив зазнав серйозного варіювання), але й про смерть козака, про посмертну шану, про запорозький поховальний обряд, що відрізнявся від обрядів в інших регіонах України. Свого часу М. Цертелєв написав: «Замечательно это краткое, но поэтическое изображение похорон и поминки куренного атамана» [29, с. 50]. До цієї думки, безумовно, необхідно прислухатися, хоча б тому, що йдеться про один з перших актів запису та коментування думового матеріалу: варіант датується 1814 роком, тобто часом, коли знання про запорозькі звичаї ще могли передаватися безпосередньо від січових братчиків.

Саме ця дума в різних варіантах зберігає внутрішній зв'язок із запорозьким повсякденням, побутовою та ритуальною традицією, що виявляється і у виразно запорозькому хронотопі та системі топонімів, і в імені героя, і у відлунні звичаєвого права та поховальної обрядовості чоловічої спільноти.

Відомі записи, у яких прямо йдеться про приналежність Федора до запорозької спільноти, навіть підкреслюється, що він «отаман курінний» [27, с. 403, 404–406, 430–434], «добрий лицар, премудрий писар», а отже, належить до військової старшини [27, с. 481]. Щодо останньої ремарки, то на виконавця, імовірно, вплинула історія вивчення твору, адже свого часу М. Максимович припускав, що прототипом Федора Безродного міг бути військовий писар часів Хмельниччини Безродний, якого звали Хомою [23, с. 5; 18, с. 25]. І ця думка неодноразово цитувалася в різних наукових виданнях.

У більшості варіантів відсутня згадка про те, що герой – один з кращих і досвідчених запорозьких воїнів (а саме таких обирали

курінними та кошовими отаманами), але в думі наведено багато деталей, пов'язаних з традиціями запорозького війська: Безродний добре знайомий зі звичаями козацтва, його як славного воїна знають інші запорожці та кошовий отаман, ховають його так, як ховали представників старшини, у всіх відомих варіантах поряд з пораненим героєм згадується його «слуга», «джура», «слуга, джура». Більшість варіантів відтворює традиційні стосунки між досвідченим козаком та джурою, який був не слугою в буквальному розумінні, а зброєносцем і помічником [29, с. 50; 27, с. 406], мав навчатися військовій справі та водночас піклуватися про свого вихователя і виконувати його доручення.

Привертає увагу ім'я героя, оскільки в записах різних варіантів друга частина оніма пишеться як з великої, так і з малої літери, отже, записувачами, відповідно й кобзарями, розумілася або як частина імені (прізвище, прізвисько), або як характеристика персонажа. Про те, що слово «безродний» частіше сприймалося як характеристика, причому різною мірою емоційно забарвлена: від нейтрального ставлення до співчуття, – свідчить наявність варіантів, у яких герой називається й «Бездольним», й «Безплідним». Фактично ідеться про синонімічні заміни. Поєднання імені з прізвищем або епітетом «безродний» мало підкреслити типовість ситуації, яка не може бути зведена виключно до смерті героя та передачі статків джурі. За назвиськом – доля героя, його історія та мотивація вчинків (іноді своєрідно інтерпретована виконавцями та слухачами). Поява подібного прізвиська, а потім і прізвища, первинно могла бути спричинена січовою традицією називати людину за домінуючими рисами поведінки, характеру, зовнішності, за вчинками, що запам'яталися тощо, про що знали не всі кобзарі (від яких було зафіксовано варіанти думи), записувачі та слухачі.

Прізвисько Безродний передає відмову від родинного життя при посвяченні в запорожці². На Запорожжя часто приходили молоді хлопці, були випадки викрадення дітей, яких привозили на Січ або в зимівники [15, с. 17–18], тому частина запорожців про свій рід могла нічого не пам'ятати, звідси й поширеність варіанта «безродний», тобто безродинний, безсімейний, такий, що не пам'ятає родинних зв'язків. Звідси й Хведір – сирота безрідний [27, с. 425], або безрідний, бездільний, безплемінний [27, с. 441]. З такою характеристикою погоджувався М. Костомаров, вважаючи, що герой цієї думи – козак-сирота, безрідний і без-

племінний [13, с. 755]. Водночас такий епітет мотивує факт, що спадкоємцем Федора стає джура, але для січового козацтва це було закономірним явищем і обґрунтування не потребувало. У А. Скальковського знаходимо думку про те, що спадок запорожців міг передаватися родині або джурі, частина його – на монастирі, церкву та на церковні треби [19, с. 178]. Отже, джура був одним з можливих **законних** спадкоємців, незалежно від того, чи була колись родина у його наставника.

Зафіксовано варіанти думи, у яких безрідність визначена як тимчасова риса, а за межами Запорожжя рідні у Федора є, але в передсмертний час поряд з ним єдина людина, яка й сприймається як найрідніша – його джура, оскільки ніхто з родини у скруті допомогти йому не може, та й сам він від цієї допомоги відмовляється. «Ты мені, слуга, на чужой сторонѣ отецъ и мати рыдненька» [27, с. 403].

Іноді герой «бездольний» – у значенні «нешасний», але це мало вмотивовано з погляду на те, що Федора часто називають курінним отаманом, а отже, він досвідчений і шанований іншими козаками воїн. Вірогідно, епітет «бездольний» почали використовувати внаслідок трансляції тексту за часопросторовими межами історичного Запорожжя, цей варіант прізвища (прізвиська) – результат виходу твору в позазапорозьке середовище. Серед пізніх трансляторів з'являється й епітет «безплідний» як ще один синонім (у позазапорозькому часопросторі) «безродності».

Залежно від того, як називають / характеризують героя, формуються змістові доміанти твору, і їхні розбіжності дають змогу сприйняти думу або як розповідь про загибель воїна, що й після важкого поранення повчає джуру, або як твір про трагічну смерть самотньої людини.

У варіантах думи проблема спадку вирішується по-різному, при цьому можна виділити мотиви, що можуть бути представлені як самостійно, так і контаміновано. Усі вони знайшли своє втілення у варіантах, зафіксованих від О. Вересая, та в записях С. Грици від Г. Ткаченка: мотив А – передача матеріальної частини спадщини, до якої входять коні, одяг та зброя; мотив Б – перевірка навичок верхової їзди та, можливо, чогось іншого, що засвідчує право бути козаком, а не джурую – «удобен <...> поміж козаками пробувати»; мотив В – сподівання на посмертне поминання та молитви; мотив Г – передача знань і навичок поведінки

в степу, повчання, як поводитися, щоб вижити та дістатися до козаків: слухати степ і вміти заховатися в ньому, спостерігати за птахами й звірами, розрізняти звуки – усе це було частиною січової науки; мотив Д – повчання, як подавати сигнал козакам-запорожцям, як поводитися відповідно до запорозького етикету при зустрічі з козаками.

Кожен з названих мотивів у варіантах думи розгорнутий по-різному, але в цілому з часом згортається мотив повчання і розгортається мотив передання спадку, та й опис самої спадщини, зокрема її складових, також варіюється. Звернемо увагу на те, що спадок має не тільки матеріальний вимір. Головне – перевірка знань і навичок, якими мусив володіти воїн-запорожець.

Попри існуючі твердження, що в думі йдеться про передачу досвіду джурі та навчання молодого козака старшим, ці мотиви (Г і Д) є далеко не в кожному з відомих варіантів. Так, у записі В. Ломиковського герой передає джурі шовкову тягину та доброго коня, отже, ампліфіковано лише мотив А – передача спадку. У варіантах 6.3 та 6.4 ні про спадок, ні про повчання не йдеться. У варіанті 6.14 а є тільки мотиви А та Б (останній – у редукованому вигляді).

У варіанті М. Цертелева про матеріальний спадок Безродного (мотив А) взагалі не йдеться, а повчання пов'язане з поведінкою у степу (мотив Г) та проханням покликати козаків. Досвідчений козак навчає молодого «слухати» степ та вірно служити громаді: «Коли ти будеш вирно пробувати, Будуть тебе казаки поважати» [27, с. 405].

Характер матеріальної спадщини часто відповідає уявленням виконавців про багатство, тому спершу йдеться про коня (безумовна цінність для козака і селянина), потім – про багаті шати, і лише в останню чергу говориться про зброю. У деяких записах про неї зовсім не йдеться [27, с. 420, 425, 435, 438–439]. Серед воїнів про зброю забути не могли, її цінністю могли знехтувати лише тоді, коли перестали користуватися, тобто – у середовищі трансляторів, а не творців думи.

Пам'ять про Запорожжя відбилася і в тому, що в багатьох варіантах ховають героя запорожці, «дніпрові козаки», «козаки війська Дніпрового Запорозького» [27, с. 432, 434–437, 437–442], а їх діями керує «батько кошовий, отаман військовий» [27, с. 407–409, 422–424, 425–427, 430–434].

Коментуючи думу «Смерть козака на долині Кодині», М. Костомаров зауважив, що вона містить формулу, характерну для іншого твору: «Шаблями наділками яму копали, в семип'ядну пищаль продзвонили, славу козацьку учинили, шапками приполами семикипну висипали, на могилі прапорок устромили, славу козацьку учинили» [14, с. 781]. Навіть якщо цей уривок запозичений з якогось з варіантів «Думи про Федора Безродного», як вважав М. Костомаров, повторюваність формули, пов'язаної з поховальною обрядовістю Запорозжя, свідчить про збереження в пам'яті традиційних для Запорозжя форм буття.

Порівняльний аналіз варіантів думи указує на те, що й ця формула виявилася змінною, у більшості зафіксованих текстів збереглися згадки про загальні риси поховального обряду, зокрема, основні загальноприйняті його етапи (у думі йдеться про оповіщення запорозців, обмивання померлого, саме поховання, поминання), та подані свідчення про самотність запорозького обряду. Так, серед специфічно запорозьких елементів поховального обряду постійно повторюється, що шаблями суходіл копали, оскільки сільськогосподарського реманенту з собою у військові походи козаки, звичайно, не брали. Землю носили шапками, причому в багатьох варіантах їх називають «шликами». Відомо, що шлики козаки використовували як кисети, вони були досить місткими і в них можна було носити необхідні дрібні речі, тому не дивно, що ними послуговувалися для носіння землі.

У позазапорозькому хронотопі оригінальні риси обрядовості степового лицарства, окрім вищеназваних, поступово забувалися та підмінялися описом обряду, знайомого кобзарям. Так, у найдавніших записах є згадки про те, що після поховання «изъ семипядныхъ пищаль пострѣляли» [27, с. 404], «въ семи п'ядни пищали гремалы» [27, с. 405]. В інших варіантах цей мотив втрачено, але за часів Запорозжя стріляння під час поховання було звичним явищем. За свідченням С. Мишецького, а пізніше й О. Рігельмана, старшина, діди «после смерти пользовались такою честью, что при их погребении один раз палили из пушек, а из мелкого ружья более, нежели по другим простым козакам» [15, с. 43; 17, с. 125; 33, с. 183].

Згадується в думі й традиція ставити на могилах запорозців прапорці: «Високу могилу висипали, і прапірок у головах устромили» [27, с. 409]; «В головках прапірок устромили» [27, с. 424].

У М. Сементовського є вказівка на те, що на могилах запорожців ставили хрести та прапорці на знак їхньої цноти [22, с. 4]. Прапорець, за свідченням А. Скальковського, ставили на могилах неodrужених запорожців як символ їхньої цноти [19, с. 276]. В інших регіонах України, за повідомленням П. Чубинського, на могилі хлопця ставили хрест і пов'язували його рушником [31, с. 205–206]. Д. Зеленський зафіксував звичай прив'язувати хустку над могилами хлопців-українців [11, с. 321]. Згадок про хрест над могилою запорожців у думах немає, але є спроба поєднати забутий «прапірок» і традиційний хрест: «И в головах дубовий прапірок поставили» [27, с. 421]. В. Горленко зазначив, що «прапірок» – це «стовпъ» [27, с. 424]. У пізніших варіантах згадок про прапор немає, а могилу запорожця позначають білою хусткою: «На копыю знакъ пам'ять положиылы, Билу хустку причепылы» [27, с. 429].

Знаходимо в думі також згадку про те, що ховали козаків, загорнувши в червону китайку: «Тіло молодецьке находили, на чирвону китайку клали» [27, с. 409; 419]; «Его тіло козацьке-молодецьке на червону китайку забірали» [27, с. 421] та ін. У коментарях до варіанта 6.10. зазначено: «В попередньому рядку слово “красну” закреслено іншим чорнилом. Зверху написано – “червону”» [27, с. 498]. Отже, це було принципово, оскільки колір мав символічне значення.

У записаному від М. Бондаренко варіанті думи в похованні використовують «голубу китайку». Мабуть, вона знала, що змінює колір, тому в коментарях зазначено: «Биле и чорне, червоне не полагайтъця на смерть. Все голубе. Червоне на весили полагайця» [27, с. 441, 442]. Крім того, М. Бондаренко постійно акцентувала моменти знайомого їй обряду, тому в записаному від неї варіанті згадано й про «смертенну одежу», яка навряд чи могла бути в козака під час походу, проте селянами готували її (як більшість літніх людей зараз) заздалегідь.

Отже, аналіз та зіставлення різних варіантів «Думи про Федора Безродного» засвідчують, що цей твір, незважаючи на традиційну плинність тексту та пристосування його до уподобань і знань про минуле трансляторів фольклорної традиції, передусім кобзарів, зберіг первинний зв'язок із запорозькою побутовою традицією і пам'ять про запорозький часопростір (з конкретними складовими пейзажу й топонімами), про запорозьку

традицію спілкування досвідчених козаків і джур, про характер передачі досвіду і спадку, (причому значну роль тут відіграє саме досвід, а не тільки матеріальна складова), про особливості запорозького поховального обряду, що зумовлено тривалим інтересом виконавців і слухачів до історії січового лицарства.

Запорожжя ніби розсіювало свої твори на інші українські землі, і вони ще довго після згасання традиції на території колишніх Вольностей зберігали внутрішній зв'язок з Нижньою Наддніпряниною, що виявлялося як у характеристиках героїв та їхньої діяльності, у внутрішньому топісі козацьких дум, відтворенні січової моралі та звичаєвого права саме Запорожжя, так і в тому, що в народній свідомості вони постійно пов'язувалися із Запорожжям, навіть тоді, коли інститут козацтва було зруйновано, а Запорожжя знищене.

---

¹ Історія та шляхи вивчення думового епосу систематизовані та проаналізовані в дослідженнях К. Грушевської, С. Грици, М. Дмитренка та ін. Наприклад, див.: [5; 6; 7; 8].

² Цікаві свідчення про те, як запорожці давали прізвиська, що потім могли ставати родинними прізвищами, є у спогадах відомого Микити Леонтиновича Коржа [28, с. 34–35]. Згадуються такі випадки й у сучасних переказах про Запорожжя. Є й наукові розвідки щодо формування запорозьких прізвиць [24, с. 290–291].

1. *Афанасьев-Чужбинский А.* Поездка в Южную Россию. – Санкт-Петербург, 1863. – Ч. 1 : Очерки Днепра. – 467 с.

2. *Бантыш-Каменский Д. Н.* История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – Киев : Час, 1993. – 656 с.

3. Гей, гук, мати, гук! Пісні Апостолівщини, зібрані бандуристом В. І. Кирилюком / вступ та упоряд. М. О. Долгова. – [Факсимільне вид.]. – Дніпропетровськ : Навчальна книга, 1997. – 271 с.

4. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. – Київ : Вища школа, 1994. – 539 с.

5. *Грица С.* Думи в синтезі слова, музики і виконавства // Українські народні думи : у 5 т. – Т. 1. Думи раннього козацького періоду / відп. ред. Г. А. Скрипник, за заг. ред. М. Дмитренка та С. Грици. – Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – С. 33–118.

6. *Грушевська К.* Деякі питання про народні дум // Українські народні думи. – Т. 2 / тексти № 14–33 ; передм. К. Грушевської. – Харків ; Київ : Пролетар, 1931. – С. V–XXX.

7. *Грушевська К.* Збирання і видавання дум в XIX і в початках XX // Українські народні думи. – Т. 1 / тексти № 1–13 ; вступ К. Грушевської. – Київ : Державне видавництво України, 1927. – С. XXIII–CCXX.

8. *Дмитренко М.* Українські народні думи як феномен традиційної культури / М. К. Дмитренко // Українські народні думи : у 5 т. – Т. 1. Думи раннього козацького періоду / відп. ред. Г. А. Скрипник, за заг. ред. М. Дмитренка та С. Грици. – Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – С. 6–32.

9. *Житецкий П.* Мысли о народных малорусских думах. – Киев : Издание редакции журнал «Киевская старина», 1893. – 262 с.

10. Записки о Южной Руси : в 2 т. / издал П. Кулиш. – [Репр. изд. 1856–1857 гг.] – Киев : Дніпро, 1994. – Т. 1 ; 2.

11. *Зеленский Д. К.* Восточнославянская этнография / пер. с нем. К. Д. Цивиной; примеч. Т. В. Станюкович и К. В. Чистов; послесл. К. В. Чистова. – Москва : Наука, 1991. – 511 с.

12. История Новой-Сечи или последнего Коша Запорожского / составлена из подлинных документов Запорожского Сечевого архива А. Скальковским. – 2-е изд. – Одесса, 1846. – Ч. 1. – 370 с.

13. *Костомаров Н.* Историческое значение южно-русского народного песенного творчества // *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. – Кн. 8. – Т. 21. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. – С. 428–1082.

14. *Костомаров Н.* История козачества в памятниках южно-русского песенного творчества // *Костомаров Н. И.* Исторические монографии и исследования. – Кн. 8. – Т. 21. – Санкт-Петербург : Тип. М. М. Стасюлевича, 1905. – С. 695–932.

15. *Мышецкий С. И.* История о козаках запорожских, как из древних лет зачинались, и откуда свое происхождение имеют, и в каком состоянии сей час пребывают. – Москва : Университетская типография, 1847. – 43 с.

16. *Новицкий Я. П.* Народная память о Запорожье. Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине. 1875–1905 г. – Рига : Спридитас, 1990. – 119 с.

17. *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ та козаків узагалі / вступ. ст., упоряд. та примітки П. М. Саса, В. О. Щербака. – Київ : Либідь, 1994. – 768 с.

18. Сборник украинских песен / издаваемый Михайлом Максимовичем. – Київ, 1849. – Ч. 1.

19. *Скальковський А. О.* Історія Нової Січі, або останнього коша Запорозького. – Дніпропетровськ : Січ, 1994. – 678 с.

20. *Срезневский И.* Запорожская старина. – Харьков : Университетская типография, 1833. – Ч. 1. – 132 с.

21. *Срезневский И.* Запорожская старина. – Харьков : Университетская типография, 1831. – Ч. 1. – 168 с.

22. Старина малороссийская, запорожская и донская Николая Семеновского. – Санкт-Петербург, 1846. – 64 с.

23. Украинские народные песни / изданные Михаилом Максимовичем. – Москва : Университетское издательство, 1834. – 180 с.
24. Українське козацтво : мала енциклопедія / кер. авт. кол. Ф. Турченко; відп. ред. С. Р. Лях. – 2-ге вид., допов. і перероб. – Київ : Генеза; Запоріжжя : Прем'єр, 2006. – 672 с.
25. Українські народні думи. Т. 1 / тексти № 1–13 ; вступ К. Грушевської. – Київ : Державне видавництво України, 1927. – 176 с.
26. Українські народні думи. Т. 2 / тексти № 14–33 ; передм. К. Грушевської. – Харків ; Київ : Пролетар, 1931. – 358 с.
27. Українські народні думи : у 5 т. – Т. 1. Думи раннього козацького періоду / відп. ред. Г. А. Скрипник, за заг. ред. М. Дмитренка та С. Грици. – Київ : ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України, 2009. – 856 с.
28. Устное повествование бывшего запорожца, жителя Екатеринославской губернии и уезда, селения Михайловки, Никиты Леонтьевича Коржа. – Одесса, 1842. – 75 с.
29. *Цертелев Н. А.* Опыт собрания старинных малороссийских песней / [сост. и вступ. ст. Н. Цертелев]. – Санкт-Петербург : Тип. Крайя, 1819. – 64 с.
30. *Черемський К.* Повернення традиції. З історії нищення кобзарства. – Харків : Центр Леся Курбаса. – 288 с.
31. *Чубинський П.* Мудрість віків : українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського. – Київ : Мистецтво, 1995. – Кн. 2. – 222 с.
32. *Яворницький Д. І.* До альбому української старовини // Народна творчість та етнографія. – 1990. – № 6. – С. 37–46.
33. *Яворницький Д. І.* Історія запорозьких козаків : у 3 т. – Київ : Наукова думка, 1990. – Т. 1. – 580 с.